

אנטישמיות

בין מושג היסטורי לשיח ציבורי

ציון

רבעון לחקר תולדות ישראל

שנה פה, א-ד • תש"ף

העורכים: נדב נאמן, ורד נעם, שמואל פיינר, מרים פרנקל

מזכיר המערכת: יחזקאל חובב

אנטישמיות

בין מושג היסטורי לשיח ציבורי

עורכי הכרך

סקוט אורי • גיא מירון

מרכז זלמן שזר
לחקר תולדות העם היהודי
ירושלים

החברה ההיסטורית
הישראלית
ירושלים

מועצת המערכת

פרופ' יוסף קפלן – יו"ר, פרופ' אלברט באומגרטן, פרופ' ישעיהו גפני, פרופ' אברהם גרוסמן,
פרופ' ישראל יובל, פרופ' נדב נאמן, פרופ' קנת ר' סטאו, פרופ' משה רוסמן,
פרופ' שולמית שחר, פרופ' יוסף שלמון, פרופ' אניטה שפירא

מנהלת ההוצאה לאור – מרכז זלמן שזר: חיה פז כהן

מזכ"לית החברה ההיסטורית הישראלית: מיכל נקר

ערך והביא לבית הדפוס: יחזקאל חובב

יוצא לאור בסיוע

משרד התרבות והספורט; האוניברסיטה העברית בירושלים – קרן דורה ויוסף שוורץ
והקרן ע"ש פולה ודוד בן-גוריון למדעי היהדות מייסודה של משפחת פדרמן,
המכון למדעי היהדות ע"ש ג'ק, ג'וזף ומורטון מנדל; המכון לחקר האנטישמיות
והגזענות בימינו ע"ש סטפן רוט באוניברסיטת תל אביב; אוניברסיטת בר-אילן –
הפקולטה למדעי היהדות; האוניברסיטה הפתוחה, והמכון לחקר היחסים בין
יהודים נוצרים ומוסלמים באוניברסיטה הפתוחה.

מסת"ב 978-965-227-371-0

מספר קטלוגי 185-1103

כתב העת ציון: ISSN 0044-4758

© כל הזכויות שמורות לחברה ההיסטורית הישראלית, ירושלים,

ולמרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי, ירושלים, תש"ף

ת"ד 10477, ירושלים 9110401. טל' 02-5650444; פקס' 02-6712388

www.shazar.org.il; www.historical.org.il

אין להעתיק או להפיץ חוברת זו או קטעים ממנה, בשום צורה בשום אופן,
אלקרוני או מכני, לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.

סידור ועימוד: אירית נחום; הדפסה: אופסט נתן שלמה בע"מ, ירושלים

התוכן

7	סקוט אורי וגיא מירון: אנטישמיות – הקשר הדיאלקטי בין מושג היסטורי ובין שיח עכשווי
31	דוד אנגל: גלגולי המושג 'אנטישמיות' והשימוש בו כקטגוריה כוללת
	שער ראשון: אנטישמיות והיסטוריוגרפיה – היבטים תאורטיים
59	עמוס מוריס־רייך: היסטוריה ורעש
73	סוזנה השל: לקראת היסטוריוגרפיה ארוטית: חקר הממדים החושיים והרגשיים של האנטישמיות
95	שטפני שילר־שפרינגורום: כאשר שנאות משתלבות: יהודים, מוסלמים, קתולים ונשים
107	אביעד מורנו: חיסול, עקירה, הגירה: הסמנטיקה של ה'עליות' מארצות ערב בשיח האקדמי והציבורי בישראל
	שער שני: שנאת היהודים בעידן הקדם־מודרני ו'המשך הארוך'
129	יאיר פורסטנברג: האם הייתה 'שעת שמד'? דימויים של רדיפת ישראל בספרות חז"ל
151	עדי אופיר וישי רוזן־צבי: היבדלות, יודופוביה והולדת הגוי: על ביצים ותרגולות
177	יובל רוטמן: אנטישמיות נוסח ביזנטיון: יהודים, מוסלמים ואיקונוקלסטים בתרבות הפוליטית הביזנטית
195	צפריר ברזלי: המושג 'אנטישמיות' כקטגוריה לחקר ההיסטוריה של היהודים בימי הביניים
	שער שלישי: יחסי יהודים–לא יהודים בעידן המודרני
211	עפרי אילני: 'העדפה קדחתנית': פילושמיות, אנטי־אנטישמיות ומבקריהן
225	גרשון בקון: שימוש זהיר ב'אנטישמיות' מחוסר ברירה: פולין בין שתי מלחמות העולם כמקרה־מבחן

245	אלי לדרהנדלר: האם למושג 'אנטישמיות' יש תוקף היסטורי-מחקרי לאור המקרה האמריקני?
265	אריה דובנוב: 'ערפל בתעלה – היבשת מנותקת'? אנטישמיות, גאווה ודעה קדומה בבריטניה, 1830–1982
295	דיוויד פלדמן: אנטישמיות ואסלאמופוביה

שער רביעי: חקר האנטישמיות בעקבות השואה

311	חוי דרייפוס: בזכות המושג 'אנטישמיות' בחקר השואה
325	עמוס גולדברג ורוז סגל: 'אנטישמיות' כשאלה בחקר השואה: תגובה למאמרו של דוד אנגל
345	כרמה בן יוחנן: היש אנטישמיות נוצרית? היסטוריה של דיון פנים-קתולי (1965–2000)

שער חמישי: האם נחוץ המושג אנטישמיות?

363	דוד ברגר: גלגולי המושג 'אנטישמיות': תגובה למאמרו של דוד אנגל
375	מוריס קריגל: המילים והדברים: בין תולדות התנועות האנטישמיות לקורות המילה 'אנטישמיות', 1879–1894
391	דן מכמן: שימוש ב'אנטישמיות' כקטגוריה במחקר: תשובה לדוד אנגל
409	דוד אנגל: בשולי הדיון – דברי תגובה

מפתח 427

רשימת המשתתפים 442

VII הקדמה באנגלית

XI תקצירים באנגלית

אנטישמיות – הקשר הדיאלקטי בין מושג היסטורי ובין שיח עכשווי

מאת סקוט אורי וגיא מירון

במאמרו פורץ הדרך המשמש נקודת מוצא לקובץ המאמרים המוגש כאן בוחן דוד אנגל את המושג 'אנטישמיות' שמרבים להשתמש בו, הן בשיח המחקרי הן בציבור הרחב. לדבריו, המושג מצביע הלכה למעשה על מגוון רחב של תופעות היסטוריות, חברתיות ופוליטיות. לדוגמה, האנטישמיות מזוהה עם מתחים ועוינות בין יהודים ובין נוצרים בתקופות מוקדמות, עם עלילות דם נגד קהילות יהודיות בימי הביניים ובעת החדשה המוקדמת, עם צמיחתן של תנועות פוליטיות בעלות גישות אנטי־יהודיות בסוף המאה התשע עשרה, ואף עם הרצח ההמוני של יהודים בידי הנאצים ועוזריהם. כמו כן, המושג גם משמש לתיאור מקרים של דחייה חברתית, לעג או עוינות המופנים כלפי יהודים בידי שכנים או חברים לעבודה, ובזמן האחרון גם כדי לתאר ויכוחים חריפים סביב המדיניות של מדינת ישראל ואפילו על עצם קיומה.¹ יהודה באואר, אחד החוקרים המוערכים ביותר של השואה ושל האנטישמיות בדורות האחרונים, הודה לפני כעשור: 'המושג אנטישמיות, כפי שמבינים רבים מאיתנו, אינו נכון עבור מה שאנו מנסים לתאר או לנתח... הוא יוצר בלבול בעבודות מחקר מפני שהוא מפריע ליצור הבחנות. ובכל זאת כולנו משתמשים בו כי עדיין לא מצאנו טרמינולוגיה נכונה'.²

בעקבות דבריהם של אנגל, באואר ואחרים יש לשאול: האם מושג אחד באמת יכול לתאר כה הרבה תופעות בצורה מדויקת?³ ואולי צודק אנגל בטענתו, שהשימוש הרווח כל כך במושג אנטישמיות בשיח ההיסטוריונים הופך אותו לכלי ריק, המשקף ואף משרת

* אחדים מן הציטוטים המנותחים כאן מופיעים גם במאמר אחר בנושא: Scott Ury, 'Strange Bedfellows? Anti-Semitism, Zionism, and the Fate of "the Jews"', *The American Historical Review*, 123 (2018), pp. 1151–1171

1 ראו מאמרו של דוד אנגל, 'גלגולי המושג "אנטישמיות" והשימוש בו כקטגוריה כוללת', להלן, עמ' 31–55.

2 Yehuda Bauer, 'Problems of Contemporary Antisemitism', *Varieties of Antisemitism: History, Ideology, Discourse*, eds. Murray Baumgarten, Peter Kenez and Bruce Allan Thompson, Newark 2009, p. 315

3 Gavin I. Langmuir, *Toward a Definition of Antisemitism*, ראו: Yehuda Bauer, 'In Search of a Definition of Antisemitism', *Approaches to Antisemitism: Context and Curriculum*, ed. Michael Brown, New York–Jerusalem 1994, pp. 10–23; Kenneth L. Marcus, *The Definition of Anti-Semitism*, New York 2015, pp. 1–55

לא את העבר אלא את ההווה? אם העבר הוא באמת ארץ זרה, האם כולנו בסופו של דבר מעין קולוניאליסטים זמניים, בני ההווה, המשליכים שוב ושוב את דאגותינו, בעיותינו וחלומותינו על עולמות רחוקים שכבר אינם מסוגלים להגיב?

שאלות אלו ושאלות רבות אחרות עומדות במרכז כרך מיוחד זה של כתב העת 'ציון' המוקדש לחקר 'האנטישמיות'. בהשראת מאמרו של אנגל ומחקרים אחרים שנכתבו בנושא בשנים האחרונות, ביקשנו מחוקרות ומחוקרים המתמחים בנושא בתקופות שונות לדון ביתרונותיו ובחסרונותיו של מושג 'האנטישמיות' ככלי מחקר, ולהציע רעיונות שיעזרו לנו כקהילת חוקרים לפתור את הבעיות המתעוררות כתוצאה מן השימוש הרחב במושג. לשמחתנו, ההיענות לאתגר הייתה רבה וזכינו למגוון עשיר של מאמרים הדנים בסוגיות מתודולוגיות ובתקופות היסטוריות שונות; מקצת הכותבים התייחסו ישירות למאמרו של אנגל ומקצתם הפליגו למחוזות אחרים. הכרך נחתם במאמר תגובה של דוד אנגל.

הכרך נועד אפוא לעורר שיח אקדמי ואינטלקטואלי חדש ומחדש סביב המושג אנטישמיות, השימושים השונים בו בשדה המחקר והשלכותיהם השונות. ברור היה לנו כעורכי הכרך שהחוקרים הרבים שתדמו בדרכים שונות לכתיבת הכרך (ובכללם הכותבים, עורכי 'ציון', קוראים חיצוניים רבים שחיוו את דעתם על המאמרים השונים, ואנחנו, העורכים של הכרך) לא יגבשו דעה אחידה בסוגיות הללו. ואף על פי כן, ואולי דווקא בזכות חוסר ההסכמה האינהרנטי, אנו מקווים שאוסף המאמרים יעלה על סדר היום של החוקרים סוגיות יסוד שונות הקשורות לאנטישמיות – תולדותיה, אופייה, ואולי אפילו עתידה. האם, כפי שרוברט ס' ויסטריך וחוקרים אחרים טענו לא פעם, האנטישמיות היא אכן 'השנאה הארוכה ביותר'⁴ אם כן, האם חוקרים כה בולטים וכה משפיעים כמו שמואל אטינגר צדקו בקביעתם שהאנטישמיות היא תופעה ייחודית באופייה ויהיה זה חסר טעם להשוות אותה לסוגים אחרים של שנאה קבוצתית?⁵ ומה לגבי ההשלכות של השימוש הרווח במושג הזה בספרה הציבורית והפוליטית בימינו, וההשפעות החוזרות ואולי הבלתי נמנעות שלו על מחקרים אקדמיים? עד כמה השיח הציבורי בנושא האנטישמיות משפיע על מאמציהם של חוקרים להבין, לחקור ולכתוב על שנאת ישראל בעבר ובהווה?⁶ ולבסוף, כיצד יש להתייחס למטען הרגשי שמרבה ללוות וללבות את המחקר ואת הדיון האקדמי על האנטישמיות? האם – וכיצד – ניתן להפריד בין הפן הטעון והרגשי של הנושא ובין הפן האקדמי (שהוא לכאורה נטול פניות) כאשר ניגשים לחקור את האנטישמיות, שמעסיקה אותנו הן כתופעה היסטורית, הן כסוגיה עכשווית, הן כנושא אישי.

הכרך שלפנינו מצטרף לדיון רחב שמתפתח בשנים האחרונות בארץ ובעולם סביב חקר האנטישמיות. בסתיו 2018 ערך ההיסטוריון של הרעיונות ג'ונתן ג'ודייקן (Jonathan

4 Robert S. Wistrich, *Anti-Semitism: The Longest Hatred*, London 1992

5 שמואל אטינגר, 'שנאת-ישראל ברציפות ההיסטורית', שנאת ישראל לדורותיה: קובץ מאמרים, בעריכת שמואל אלמוג, ירושלים תש"ם, עמ' 11–17. לפירוט עמדה זו ראו: שמואל אטינגר, 'שורשי האנטישמיות בעת-החדשה', האנטישמיות בעת-החדשה, תל אביב תשל"ט, עמ' 1–27.

6 אורי (לעיל, הערת הפתיחה).